

Андрій Блудов

доцент кафедри живопису, Національна академія
образотворчого мистецтва

e-mail: andrii.bludov@naoma.edu.ua

Andriy Bludov

Associate Professor, Department of Fine Art, National
Academy of Fine Arts and Architecture

orcid.org/0000-0002-3830-3563

Андрій Цой

старший викладач кафедри сценографії та мультимедіа,
Національна академія образотворчого мистецтва, гарант
освітньої програми «Мультимедіа та візуальне мистецтво»,
заслужений діяч мистецтв України,

e-mail: andrii.tzoi@naoma.edu.ua

Andriy Tsoi

Senior lecturer, Department of Scenography an Multimedia
National Academy of Fine Arts and Architecture, Guarantor
of the Multimedia and Visual Art Programe, Honored Worker
of Arts of Ukraine

orcid.org/0000-0002-8068-139X

Андрій Сидоренко

кандидат мистецтвознавства, вчений секретар, Інститут
проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв
України, викладач кафедри сценографії та мультимедіа,
Національна академія образотворчого мистецтва

e-mail: andriy.sydorenko@naoma.edu.ua

Andriy Sydorenko

Ph.D. in Art Studies, Academic Secretary, Modern Art
Research Institute of the National Academy of Arts of Ukraine;
lecturer, Department of Scenography an Multimedia National
Academy of Fine Arts and Architecture

orcid.org/0000-0002-3787-2430

Модернізація художньої освіти: програмні принципи майстерні формального мистецтва і курсу «Мультимедіа та візуальне мистецтво» в НАОМА

Modernization of Art Education: Program Principles of the Formal Art Workshop and the Multimedia and Visual Art Course at the National Academy of Fine Arts and Architecture,

Анотація. Висвітлено історію Майстерні формального мистецтва (МФМ) та освітньо-професійної програми «Мультимедіа та візуальне мистецтво» (МВМ) у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА), створену з ініціативи авторів статті Андрія Блудова та Андрія Цоя. З метою комплексного розкриття теми проаналізовано зміни в художній освіті протягом історії НАОМА як правонаступниці Української академії мистецтв, заснованої 1917 року. Визначено наслідки радянської культурно-освітньої політики в Україні та актуальність модернізації художньої освіти відповідно до стратегії євроінтеграції. Розглянуто, як відбувався відхід від соцреалістичних методів в освітніх програмах вищих навчальних закладів упродовж перших 25 років після набуття Україною незалежності та чому наріла потреба в більш системних змінах. Показано поетапність розширення можливостей НАОМА вести підготовку художників, які можуть працювати в сучасному мистецтві, коли на кафедрі живопису та композиції було створено МФМ (з 2019 року). Визначено причини, що спонукали до відкриття МВМ на кафедрі сценографії та мультимедіа. Проведено порівняльний аналіз МФМ та МВМ та висвітлено їхні програмні принципи, особливості викладання та характер завдань, які дають студентам. Описано виставкову діяльність МФМ та МВМ та індивідуальні досягнення їхніх студентів як на локальному, так і на міжнародному рівнях. Проаналізовано значення відкриття та діяльності МФМ та МВМ у контексті історії оновлення художньої освіти України протягом ХХ–ХХІ століть.

Ключові слова: модернізація художньої освіти, НАОМА, мультимедіа та візуальне мистецтво, Майстерня формального мистецтва, інституалізація, мистецтво нових медіа, сучасне мистецтво.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вектор, який обрала Україна після набуття незалежності потребує усунення всіх тих бар'єрів у міжнародних культурних відносинах, які стали наслідками панування радянської влади. Основну частину таких бар'єрів складають ідеологічні

стереотипи про західну культуру, які через пропаганду культивувалися в суспільстві. Радянська репресивна боротьба проти формалізму призвела до того, що розвиток мистецтва в СРСР десятиліттями перебував у штучній культурній ізоляції, яка перешкождала природній

синхронізації української культури із течіями модернізму та постмодернізму. Однак навіть після розпаду СРСР відновлення від наслідків радянської культурної політики відбувається нерівномірно. Найскладніше та найдовше це відновлення триває в галузі освіти. Тому відкриття МФМ та МВМ у НАОМА є важливим кроком у модернізації художньої освіти в Україні, який потребує як фіксації, так і вивчення та аналізу в контексті важливих для України культурних процесів деколонізації та євроінтеграції. Практичне значення дослідження полягає в можливості використати отримані результати в процесі подальшої реформації художньої освіти в Україні; для порівняння навчальних принципів, що використовуються в базовій програмі МФМ та МВМ з аналогічними програмами в інших ВНЗ; а також у створенні нових або вдосконаленні навчальних програм та посібників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливими джерелами для висвітлення історії НАОМА є опубліковані спогади Миколи Бурачека, Івана Врони та Федора Ернста, які були свідками заснування УАМ та життя КХІ у 1920-х роках, а також наукові дослідження Сергія Білоконого, Олени Кашуби-Вольвач, Остапа Ковальчука та Людмили Соколюк, що містять багато цінних фактів про художників-викладачів, які працювали в закладі до та після його реорганізації в Київський інститут пролетарської мистецької культури (КІПМК). Для висвітлення особливостей радянської культурної політики були проаналізовані факти, описані в працях Михайла Криволапова, Олексія Роготченка, Олесі Смирної, Олександра Федорюка, які також допомагають зрозуміти наслідки боротьби з формалізмом у СРСР для України. В аналізі актуальності інституціоналізації сучасного мистецтва в художній освіті враховано публікації Лади Наконечної, Наталії Булавіної, Юлії Майстренко-Вакуленко, Миколи Пічкура.

Джерельною базою для висвітлення МФМ та МВМ стали наукові праці та власні, ще не опубліковані спостереження авторів статті Андрія Блудова, Андрія Цоя, які безпосередньо брали участь у розробленні та імплементації цих програмних принципів, а також Андрія Сидоренка, який розробив програму дисципліни «Цифрове мистецтво» в НАОМА. Також використано публікації в мас-медіа та соцмережах, які висвітлюють діяльність МФМ та МВМ та окремо їхніх викладачів, студентів та випускників.

Мета дослідження визначена необхідністю зафіксувати історичні факти реформування художньої освіти від її безпосередніх учасників, висвітлити зміст програм, які запроваджуються, та провести порівняльний аналіз МФМ та МВМ у НАОМА в контексті її історії від заснування УАМ у 1917 році й дотепер.

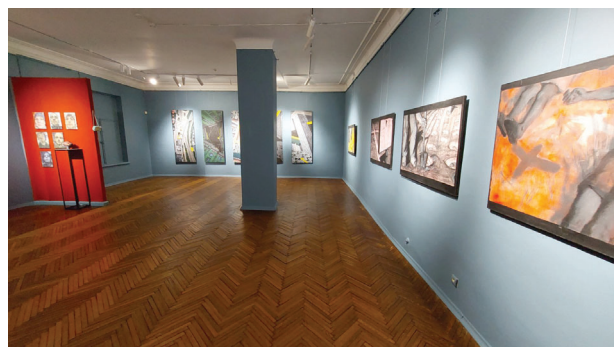
Виклад основного матеріалу. В Україні наразі існує понад сорок закладів вищої освіти, які проводять підготовку фахівців образотворчого мистецтва. Водночас серед абітурієнтів, які прагнуть стати професійними художниками та здобути диплом магістра, популярні

Іл. 1. «МФМ. Post-graduation». Галерея «Білий світ». 2021. <https://www.facebook.com/photo?fbid=2984905845100198&set=pcb.2984907668433349>

Іл. 2. «МФМ. Post-graduation». Галерея «Білий світ». 2021. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2984906231766826&set=pcb.2984907668433349>

Іл. 3. «Відкритий простір. Хроніки переходу. Національний музей «Київська картинна галерея». 2023. <https://www.facebook.com/photo?fbid=7022419717784413&set=pcb.7022426791117039>

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА), Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука (КДАДПМД), Львівська національна академія мистецтв (ЛНАМ), Харківська державна академія дизайну і мистецтв (ХДАДМ) та Закарпатська академія мистецтв (ЗАМ). Така популярність пов'язана з тим, що ці заклади вищої освіти мають серед своїх викладачів чимало відомих

Іл. 4. «Відкритий простір. Хроніки переходу. Національний музей «Київська картинна галерея». 2023. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=903964710928461&set=pcb.903967134261552>

Іл. 5. «Школа». «Imagine point». 2024. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7648303025236874&set=pcb.7648303628570147>

Іл. 6. «Школа». «Imagine point». 2024. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7648303265236850&set=pcb.7648303628570147>

українських митців, які є фахівцями різних видів образотворчого мистецтва.

Серед перелічених п'яти закладів НАОМА посідає особливе місце через свою історію, адже вона є правонаступницею першого в Україні державного закладу художньої освіти — Української академії мистецтв (УАМ), заснованої в 1917 році Центральною Радою УНР.

Варто зазначити, що УАМ від початку була задумана так, щоб студент мав змогу обрати собі професора, у якого він хоче навчатися відповідно до своїх смаків у мистецтві. Як зазначено в газеті «Нова рада» за 1917 рік:

«Українська Академія не продовжить головної помилки старої Петроградської Академії і не буде насилувати духовну вільність художника» [1, с. 3], тому «визнається принцип вільності художньої творчості» [1, с. 4], проголошується заміна «школи» індивідуальністю» [1, с. 4] та «затверджується система майстерень під керівництвом окремих художників» [1, с. 4]. Серед перших професорів-засновників були досить різні за індивідуальним стилем художники, як-от: Михайло Бойчук, Федір та Василь Кричевські, Георгій Нарбут, Олександр Мурашко, Михайло Жук, Абрам Маневич, Микола Бурачек [2, с. 170–171]. Крім того, вони «отримали право самостійно приймати студентів до своїх майстерень, створювати індивідуальні програми викладання» [3, с. 52], як це вже практикувалося на Заході, наприклад, у паризькій приватній Академії Рансона, де навчався М. Бойчук.

Студент міг вчитися реалістичного живопису в О. Мурашка та Ф. Кричевського, імпресіоністичного та постімпресіоністичного в А. Маневича та М. Бурачека, експериментувати в дусі модерну у М. Жука, Г. Нарбута та В. Кричевського, а також вивчати неопрimitивізм та інші течії авангарду у М. Бойчука. Такий широкий діапазон можливих напрямів навчання в образотворчому мистецтві поставив УАМ на рівень із найбільш прогресивними державними художніми академіями Європи.

Із початку радянської окупації України доля академії опинилася в руках самих професорів, які не припиняли викладати протягом Української революції 1917–1921 років [4, с. 14].

Новим важливим етапом закладу стала реорганізація УАМ спочатку в Київський інститут пластичних мистецтв (КІПМ), а потім у Київський художній інститут (КХІ), який у 1925 році, нарешті, отримав будівлю на Вознесенському узвозі, у якій зараз розташована НАОМА [5, с. 39].

Реформи освіти СРСР, які проводив А. Луначарський, виявилися сприятливими для художників, які експериментували з художньою формою. Про це свідчить і викладацький склад КХІ, у якому, окрім М. Бойчука, були Олександр Богомазов, Вадим Меллер, Володимир Татлін, Віктор Пальмов, Павло Голуб'ятников, а пізніше й засновник супрематизму Казимир Малевич [3, с. 54]. У КХІ відбувалося цілеспрямоване та системне створення освітніх програм, які спиралися на досвід як його професорів, так і їхніх колег із найвідомішого освітнього закладу авангардистів — Баухаузу.

Особливо уважними в розробленні програм були О. Богомазов, М. Бойчук, П. Голуб'ятников та В. Пальмов. Кубофутурист О. Богомазов ще 1914 року написав книжку «Живопис та елементи» [6], присвячену теорії композиції. Пізніше, вже у 1920-ті, він займався теорією кольору в композиції та впроваджував свої розробки в освітні програми. Окрім освоєння студентами поєднань різних елементів та принципів композиції, важливу роль у його програмах відведено завданням з опанування актуальних на той час течій авангарду. Окрім О. Богомазова,

імплементациєю своїх теорій кольору в освітні програми ХХІ займалися П. Голуб'ятников та В. Пальмов [8, с. 139]. Важлива відмінність між їхніми концепціями полягала в тому, що О. Богомазов та П. Голуб'ятников досліджували колір у зв'язку із зображуваними формами, а В. Пальмов — окремо від них. Особливістю освітніх програм М. Бойчука було спрямування студентів на здобуття практичних знань із малювання складних композицій, покладаючись лише на власну уяву. Ця спрямованість не виключала й малювання з натури, але мета була в тому, щоб студент все менше потребував цього. Попри складні стосунки з М. Бойчуком, до малювання з пам'яті та уяви прагнув і В. Пальмов, однак, на відміну від бойчукістів, він за можливості уникав підготовчої роботи над картиною, що стало очевидним наслідком його дружби та спільних поглядів із художником Давидом Бурлюком. Значний інтерес у студентів викликали лекції К. Малевича, який ввів їх у курс актуальних тенденцій тогочасного авангардного мистецтва, а також викладання Татліна, яке ознайомлювало із властивостями різних матеріалів для створення декорацій, інсталяцій або об'єктів у виставковому просторі.

Після утвердження Сталіна в ролі керівника партії починається поступове згортання авангарду в УСРР. Особливо чітко це стало відчутним у 1930 році, коли ХХІ було реорганізовано в Київський інститут пролетарської мистецької культури (КІПМК) [3, с. 54]. А з 1932 року, який став роком початку Голодомору, активізувалися репресії та переслідування проти авангардистів, яких тоді називали формалістами. Зокрема, було вбито М. Бойчука, його дружину С. Налепинську-Бойчук та найближчих до них учнів та послідовників. На довгі десятиліття їхні принципи викладання були забуті, а основним методом творчості проголошено соціалістичний реалізм [9, с. 89]. Тематика робіт мала висвітлювати життя робітників, селян, військових та партійців. Навіть експерименти з різними підходами реалістичного живопису часто ставали об'єктами ідеологічної критики. Оскільки каноном реалізму стала творчість передвижників, застосування інших принципів реалізму, зокрема, близьких до індивідуальних стилів Жана-Огюста-Домініка Енгра або Каспара Давида Фрідріха було можливим хіба що з освітньою метою, під час копіювання, натомість використання їх у професійній творчості сприймалося вже як відхід від соцреалізму та прояв симпатії до мистецьких смаків ворожих класів.

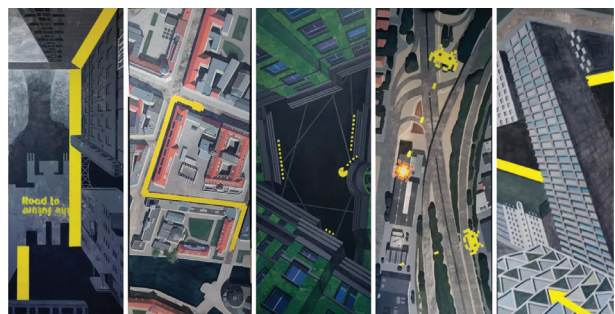
Соцреалістичний метод у художній освіті застосовували у ВНЗ і після розвалу СРСР. У перші 25 років незалежності України зміни відбувалися вкрай повільно. Через це значна кількість студентів та майбутніх художників була змушена отримувати знання про актуальні тенденції сучасного мистецтва поза межами вищих навчальних закладів [10, с. 113]. Поступовий відхід від радянських академічних традицій відбувався в напрямі продовження мистецьких принципів, які розвивали художники-шістдесятники. Найбільш відкритими до актуальних тенденцій сучасного мистецтва в НАОМА були кафедри графічних

Іл. 7. Зустріч з художником Матвієм Вайсбергом. Майстерня Формального мистецтва. 2021. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=413206983561882&set=pb.100039448216771.-2207520000>

Іл. 8. Зустріч з художником Володимиром Бовкуном. МФМ та МВМ. 2024.

Іл. 9. Валентин Колосов. «Outdated». 2021. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=356317529250828&set=pcb.356317699250811>

мистецтв, дизайну, сценографії, у становленні яких провідну роль відіграли Віталій Шостя та Данило Лідер. На кафедрі живопису ця тенденція простежувалася в майстернях під керівництвом Миколи Стороженка, Феодосія Гуменюка та Василя Забашти [11, с. 342]. На цьому етапі важливо було те, що керівниками майстерень почали ставати митці, які мали досвід творчих експериментів у руслі модернізму, що створювало сприятливі умови і для студентів у пошуках індивідуального стилю. Також у 2000-х роках в програму дисципліни історії мистецтва для старших курсів

Іл. 10. Влада Коротюк. Отвір. 2022. <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=166084419527858&set=pb.100083789012586.-2207520000&type=3>

Іл. 11. V.P.V.P. (Артем Карась, Вероніка Синенька) «БОТТОМ». 2024 <https://www.facebook.com/photo?fbid=1220773885914207&set=pcb.1220774072580855>

додають матеріали про авангард першої третини ХХ століття, а кафедра теорії та історії мистецтва стає лояльною до тем дисертацій, які стосуються сучасного мистецтва. Значною подією стало відкриття у 2004 році Фестивалю молодого мистецтва «Рефлексія» у виставковій залі НАОМА, що зібрав твори студентів, які експериментували за межами академічних традицій. Поступово відбувався перегляд і реалістичних традицій, зокрема, студенти почали сміливіше експериментувати в руслі гіперреалізму та синтезувати окремі принципи реалізму та абстракціонізму. Важливим фактором у цьому контексті стала можливість відвідувати закордонні музеї та вивчати їхні колекції онлайн [12, с. 8].

Перегляд ставлення до діалектики традицій та інновацій засвідчують заходи, які спонукали осмислення історії НАОМА як закладу, що у 1920-х роках (тоді КХІ) відігравав провідну роль у становленні українського авангарду. Зокрема, таким заходом була виставка, присвячена бойчукісту Івану Падалці, в межах якої у 2013 році були показані роботи студентів та викладачів КХІ 1920–1930-х років [13, с. 13]. Одним з успішних проєктів, в яких НАОМА співпрацювала зі спільнотою галеристів та художників сучасного мистецтва, стала виставка учасників резиденції «Kyiv AIR» у 2013 році, яку ініціювали Kadugrob&Taylor art projects. Серед учасників виставки в НАОМА: Михайло Алексеєнко, Катерина Бучацька, Добриня Іванов, Євген Самборський [14]. Також у 2013 році НАОМА разом із Польським інститутом у Києві, Італійським інститутом культури в Україні стала співорганізаторкою виставки Кшиштофа Беднарського «Привид бродить» під кураторством Акілле Боніто Оліва у Національній академії мистецтв України [15].

Протягом 1990-х — у першій половині 2010-х років попри те, що заклади вищої художньої освіти поступово відходили від радянських принципів і ставали більш відкритими до актуальних тенденцій, спеціальних освітніх програм, спрямованих на підготовку фахівців, які комплексно розуміють, як історично склалися модернізм та постмодернізм і можуть використати набуті знання у своїй художній практиці в сучасному мистецтві не було [10, с. 113]. Незважаючи на розбіжності в програмних принципах, ідею наближення художньої освіти в НАОМА до європейських стандартів інтеграції із сучасним мистецтвом підтримували як викладачі, серед яких Федір Александрович, Ольга Балашова, Людмила Березницька, Назар Білик, Андрій Блудов, Остап Ковальчук, Ольга Лагутенко, Тарас Ковач, Сергій Сабакарь, Анатолій Твердий, А. Цой та інші, так і студенти, які час від часу писали звернення та петиції до адміністрації НАОМА із проханням пришвидшити давно назрілі реформи, однак обставини, необхідні для інституалізації сучасного мистецтва у державних ВНЗ, почали з'являтися тільки після Революції гідності під час російсько-української війни, коли в суспільстві підвищився запит на євроінтеграцію та деколонізацію.

Знаковими подіями в цьому контексті стали заснування Кафедри візуальних практик у ХДАДМ (2016) [16] та Кафедри актуальних мистецьких практик у ЛНАМ (2018) [17], які відкрили нову сторінку в історії художньої освіти в Україні.

Реформи в державному управлінні, які принесла Революція гідності, також вплинули на мистецтво та освіту. Зокрема, для покращення взаємодії із художньою спільнотою у 2016 році Міністерство культури України (МКУ) створило Експертну раду з питань сучасного мистецтва [18], в положеннях про яку вводиться визначення терміна «сучасне мистецтво». Ця подія суттєво вплинула на ставлення до сучасного мистецтва

не тільки культурних інституцій, але і адміністрації провідних українських закладів художньої освіти, які підпорядковані МКУ.

У діяльності НАОМА це відбилосся у відкритості до проведення виставок сучасного мистецтва та організації зустрічей студентів із художниками сучасного мистецтва, зокрема Сарою Тайнон [19], Матвієм Вайсбергом, Олександром Ройтбурдом [20]. Водночас НАОМА починає брати активнішу участь у популяризації українського авангарду першої третини ХХ століття, про що свідчать проведення Першої міжнародної конференції «Казимир Малевич: київський аспект» (2016) [21] та Міжнародного форуму «Нова генерація: художник і його покоління» (2019), організаторкою яких була дослідниця К. Малевича Тетяна Філевська. Також в 2015 році приміщення НАОМА та її творчі майстерні в садибі по вул. Сошенка в Києві стали локаціями міжнародної Київської бієнале, співкураторами якої були випускники закладу, художники сучасного мистецтва Тарас Ковач та Анна Сорокова [22].

Зазначені події крок за кроком наближали назрілі реформи, втілення яких розпочалося із рішення відкрити «Майстерню формального мистецтва» під керівництвом А. Блудова та А. Цоя, яке було ухвалене на засіданні кафедри живопису та композиції НАОМА в лютому 2019 року [23].

Сама назва майстерні говорить про те, що центральне місце в програмі МФМ займає теоретичне та практичне освоєння універсальних принципів формоутворення в мистецтві, що потрібно студенту для успішного пошуку власного індивідуального стилю. Джерельною базою для практичних завдань студентів є методичні напрацювання з теорії композиції та кольору викладачів Баугаузу та КХІ, зокрема, Василя Кандинського, Йоганнеса Іттена, Йозефа Альберса [24], К. Малевича, О. Богомазова, які сприяють виробленню аналітичного мислення у творчому процесі, усвідомленню, як досягти того співвідношення елементів та принципів композиції, яке найкраще передаватиме зміст твору незалежно від того, у якому медіа він буде створений.

Оскільки винайдення індивідуального стилю студентом потребує розвитку ерудиції та глибокого вивчення історії мистецтва, одним із найважливіших принципів майстерні стала відкритість до різних мистецьких концепцій у процесі пошуку шляхів вирішення художніх завдань. У своїй роботі розробники програми МФМ А. Цой та А. Блудов дотримуються таких принципів: контекстуальність, концептуальність, міждисциплінарна креативність, інновація з використанням новітніх технологій, гнучкість та індивідуальний підхід [25].

Чиказький професор Джеймс Елкінс [26] зазначає, що тільки освіта, націлена на розкриття індивідуального потенціалу студента, зробить процес навчання продуктивним та корисним. На зміну авторитарному підходу в освіті, сформованому на авторитеті педагога, приходять горизонтальна система, в основі якої — живе спілкування

Іл. 12. Владислав Рябоштан. «Метро як укриття». 2022–2023. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1281927035762385&set=a.103978583557242>

Іл. 13. Майстер-клас. Фактура в живописі. <https://www.facebook.com/photo?fbid=1034293501228914&set=pcb.1034293604562237>

на принципах довіри та взаємної поваги. У МФМ така спрямованість реалізована через лекції, майстер-класи (іл. 13), запрошення сучасних українських художників. Такі заходи спрямовані як для розкриття варіативності тенденцій світового сучасного мистецтва, так і на глибоке вивчення його засобів, які можуть бути застосовані у творчому процесі. Крім того, це сприяє кращому ознайомленню студентів з українським сучасним мистецтвом та його авторами.

Іл. 14. Навчальний процес. 2023. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=710201117795543&set=pcb.710204481128540>

Іл. 15. Навчальний процес. 2024. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1169122477746015&set=pcb.1169125854412344>

Андрій Блудов та Андрій Цой під час своєї спільної викладацької роботи організували зустрічі студентів із Володимиром Бовкуном (іл. 8), Матвієм Вайсбергом (іл. 7), Миколою Журавлем, Юрієм Соломком. Під час обговорень студенти мають можливість глибше зрозуміти не тільки відмінності взаємозв'язків між «формою» та «змістом» у реалістичному та авангардному мистецтві, а й розвивати здібності аналітичного мислення щодо місця художника, твору мистецтва, глядача та культурної інституції в художньому житті й у контексті актуальних тенденцій сучасної філософії. Також у межах освітньої програми студенти ознайомлюються із роботами провідних художників сучасного мистецтва, навчаються аналізувати їхні форму та зміст, а потім використовувати набуті

під час аналізу спостереження в роботі над практичними завданнями (інсталяція з фігурою, абстрактна та фігуративна композиція).

Викладачі МФМ не лише навчають, а й допомагають студентам успішно розпочати виставкову діяльність в Україні та за кордоном. Так, 29 червня 2021 року відбулося відкриття «МФМ post-graduation» [26; 27] (іл. 1) в галереї «Білий світ», учасниками якої стали студенти-дипломники: Владислав Рябоштан (іл. 12), Валентин Колосов (іл. 9), Лада Вербіна, Діна Нерубашченко, Даша Солоданюк, Олександра Ульянчук, Дженніфер Анорує, Максим Корпанець, Максим Скалацький, Анжеліка Палівода, Олександра Вельбой, Алія Сакишева.

Відкриття наступної виставки МФМ «Відкритий простір. Хроніки переходу» (іл. 3) в Національному музеї «Київська картинна галерея» відбулося вже після початку повномасштабної російсько-української війни у березні 2023 року [28]. У виставці серед випускників та студентів узяли участь, зокрема, Микита Гладких, Світлана Кирилюк, Валентин Колосов (іл. 9), Влада Коротюк (іл. 10), Катерина Корпанець, Олена Курзель, Євгенія Мачковська, Дженніфер Анорує, Анжеліка Палівода, Тетяна Папушникова, Анастасія Розумна, Владислав Рябоштан (іл. 12), Олександра Ульянчик, Дар'я Шевченко; серед викладачів: Андрій Блудов, Андрій Цой, Анатолій Твердий. Активну виставкову діяльність ведуть випускники МФМ: Максим Скалацький, Владислав Рябоштан, Анжеліка Палівода, Лада Вербіна, Валентин Колосов.

Обидві виставки МФМ засвідчили широкий діапазон напрямів, у яких студенти експериментують із формоутворенням. Зокрема, вони синтезують художні принципи кубофутуризму, поп-арту, концептуалізму, постмедійного живопису, неоекспресіонізму тощо. Також помітною є зацікавленість студентів та випускників у використанні фото та відео як матеріалу для подальшої роботи над композицією в живописі. Окрім того, що це є однією із загальносвітових тенденцій сучасного мистецтва, до такої практики останні п'ять років спонукають і історичні обставини. Умови повномасштабної російсько-української війни, а перед цим ще й карантинні заходи під час пандемії коронавірусу, змусили багатьох звикати працювати дистанційно та вивчати сучасні засоби відеозв'язку, створення цифрового контенту, редагування фото та відео [29, с. 164].

Хоч і вимушено, але згадані обставини не тільки підвищили цифрову грамотність суспільства, а стимулювали цікавість у митців до використання нових технологій у створенні мистецтва. Відповідно, підвищився і запит абітурієнтів на здобуття знань, які б дали змогу працювати в різних медіа, що включають комп'ютерні технології при створенні та показі сучасного мистецтва.

Усі ці обставини спонукали до відкриття у 2023 році на кафедрі сценографії та екранних мистецтв (тепер — сценографії та мультимедіа) НАОМА освітньо-професійної програми «Мультимедіа та Візуальне мистецтво» (МВМ) для бакалаврів, яку розробила робоча

група кафедри живопису й композиції під керівництвом А. Цоя [30].

Ця програма від початку розглядалася як певне розширення вже наявних можливостей НАОМА в підготовці художників, які зможуть працювати в сучасному мистецтві. Із цих причин багато базових принципів, покладених в основу програми МФМ, стали спільними і для МВМ. Особливістю нової програми стало розширення спектру медіа, у яких можуть працювати студенти, а також акцентування на мультидисциплінарних практиках, що поєднують такі медіа, як-от: живопис, графіка, скульптура, інсталяція, ленд-арт — із цифровими: фотографія, відео, анімація, 3D-графіка, net-арт.

Студенти МВМ можуть робити ескізи у графічних редакторах на комп'ютері та потім втілювати їх у живописі, скульптурі, інсталяції або навпаки зробити начерк, ескіз на папері, а потім втілювати його в 3D-графіці, анімації, відео, фотографії тощо. Для того, щоб студенти опанували ці навички, програма МВМ, окрім профільної дисципліни «Цифрове мистецтво», містить рисунок, живопис та композицію, які викладають з урахуванням їхньої потреби навчитися працювати на перетині різних медіа.

Профільна дисципліна «Цифрове мистецтво», програму якої розробив Андрій Сидоренко, включає широкий спектр напрямів, за якими відбувається навчання. Насамперед студенти набувають практичні знання з роботи в програмах: Adobe Photoshop, Adobe Premiere, Adobe After Effects, SketchUp, Blender — конструкторах сайтів: Wix, Google sites. Відповідно студенти навчаються обробляти фотографії, робити цифрові колажі (ил. 16), монтувати відео, створювати 2D- та 3D-графіку та анімацію, робити сайти та net-арт. Крім цього, на практичних заняттях із цифрового мистецтва вони здобувають знання з фото- та відеозйомки.

Теоретична складова дисципліни «Цифрове мистецтво» включає лекції та семінари про найбільш відомих фотографів та художників мистецтва нових медіа. Важливою особливістю лекцій є показ та обговорення значної кількості візуального матеріалу. Отже, студенти мають можливість побачити, запам'ятати та порівнювати відмінності у творчих принципах різних авторів.

Якщо навчання у МФМ ведеться з третього курсу, то за програмою МВМ студенти здобувають освіту з першого року навчання. Це створило потрібні умови для того, щоб викладання таких дисциплін, як рисунок, живопис та композиція для студентів МВМ відбувалося з урахуванням основних принципів освітньо-професійної програми, за якою вони навчаються. Тобто студент уже з першого курсу може вільно експериментувати з ракурсами та композицією, технікою та манерою виконання.

Перші результати роботи МВМ було продемонстровано на семестрових переглядах 2023–2024 років у НАОМА, а також на спільній виставці МФМ та МВМ «Школа» (ил. 5), яка відкрилася наприкінці травня 2024 року в галереї «Imagine Point». Серед учасників від МВМ: Анна

Ил. 16. Єва Мисник. Цифровий колаж. 2024

Ил. 17. Іван Берещенко. Цифровий колаж. 2024

Клименко, Юрій Волошин, Варвара Стаценко, Ксенія Дехтяр, Лариса Стеценко, Надія Видаш, Олег Волін, Поліна Сесіна, Єлізавета Воронцова.

Виставка продемонструвала, що студенти не тільки успішно освоїли навички створення фотографії,

Іл. 18. Марія Ткаченко. Цифровий колаж. 2024

Іл. 19. Олександра Яковина. Цифровий колаж. 2024

цифрового колажу, відеоарту та 2D-анімації, які вони набували протягом першого курсу, але й змогли створити твори

цифрового мистецтва з урахуванням знань про актуальні тенденції сучасного мистецтва. Водночас, більш змістовних підсумків впровадження МВМ доведеться ще почекаати, адже студенти, які почали навчатися за нею у 2023 році, ще не завершили весь курс.

Попри те, що робота над розширенням можливостей НАОМА проводити підготовку митців, які можуть працювати в сучасному мистецтві, ще не завершена, створення МФМ та МВМ уже є важливими історичними кроками у подоланні наслідків культурної політики радянської влади в українській художній освіті, які довгий час не вдавалося усунути. Крім цього, успіх у виставковій діяльності в Україні та за кордоном та відгуки мас-медіа про творчість випускників МФМ, зокрема, Максима Скалацького, Владислава Рябоштана, Анжеліки Паливоди, Лади Вербіни свідчать про те, що обрані методи навчання є ефективними та сприяють швидкій інтеграції митців у професійне життя та художню спільноту.

Висновки. Через політику СРСР, спрямовану на культурну ізоляцію від капіталістичних країн Європи, починаючи з 1930-х років авангард припинив свою інституціалізацію в Україні, а всі попередні досягнення в цьому напрямі були зведені нанівець. Після цього художня освіта в Україні тривалий час була орієнтована на виховання принципів соціалістичного реалізму та відрив від актуальних тенденцій у тогочасному європейському мистецтві. Наслідки репресивної політики радянської влади, спрямовані на заборону авангарду, мали негативний вплив на розвиток мистецтва в Україні, як під час існування СРСР, так і після його розпаду. Реформи, необхідні для ефективної інституціалізації сучасного мистецтва, у державних ВНЗ почали з'являтися лише після Революції гідності та під час російсько-української війни.

Створення МФМ та МВМ доводить, що НАОМА сьогодні активно включена в процес деколонізації, в якому відбувається як усвідомлення ролі цього закладу в становленні авангарду в Україні, так і значення освітніх концепцій авангардистів, які викладали в ХХІ. Впровадження в НАОМА програм, які дають студентам знання з актуальних тенденцій сучасного мистецтва та принципів їхнього застосування у своїй творчій практиці, з одного боку, сприяють наблизенню художньої освіти України до світових стандартів, а з іншого, підвищують шанси випускників закладу самореалізуватися не лише в Україні, а й за кордоном.

Література

1. Академія Мистецтв // Нова рада. 1917. № 193. 24 листоп. С. 3–4.
2. Кашуба-Вольвач О. Д. Українська академія мистецтва. Київ: Фенікс, 2014. Кн. 1. Історія заснування (березень–грудень 1917). Хронологія подій. Документи. 223 с.
3. Ковальчук О. З історії формування української школи живопису 1917–1941 років // Мистецтвознавство України: 36. наук. праць Академії мистецтв України. 2004. Вип. 4. С. 50–57.
4. Врона І. Київський Художній Інститут // Мистецько-технічний ВИШ. Збірник Київського художнього інституту. Київ: ХХІ, 1928. № 1. С. 7–18.
5. Криволапов М. Українська академія мистецтва, Київський інститут пластичних мистецтв, КДХІ, НАОМА. Сторінки історії становлення та розвитку національної художньої школи в Україні у першій половині ХХ століття // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2016–2017. Вип. 8–9. С. 33–49.

6. Богомазов О. Живопис та елементи / [авт. вступ. ст. Д. Горбачов; упор., перекл. укр. Т. Попова]. Київ: Відродження, 1996. 96 с.
7. Сидоренко А. Історичне значення АРМУ за часів НЕПУ та українізації // *Сучасне мистецтво*. 2021. № 17. С. 51–68.
8. Горбачов Д. Не для грошей народжений, або Логіка краси // *Хроніка* 2000. 1992. С. 130–139.
9. Роготченко О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм / ППСМ НАМ України. Київ: Фенікс, 2007. 608 с.
10. Булавіна Н. Освітній простір візуального мистецтва України // *Сучасне мистецтво*. 2021. № 17. С. 105–118.
11. Соловей О. Феномен творчо-педагогічної діяльності // *Мистецтвознавство України*. 2009. № 10. С. 338–345.
12. Майстренко-Вакуленко Ю. Проблеми і стратегії розвитку сучасної художньої освіти в НАОМА у європейському контексті // *Українська академія мистецтва: дослідн. та наук.-метод. пр.* Київ, 2016. Вип. 25. С. 5–12.
13. Сидоренко А. В. Творчі та педагогічні методики художників-викладачів КХІ 1920-х — початку 1930-х років П. Голуб'ятникова, М. Бойчука та Ф. Кричевського (На прикладі творів з мистецької збірки НАОМА) // *Українська академія мистецтва*. 2013. Вип. 21. С. 12–25.
14. Чем дышит современное искусство? // *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2013/12/02/143792/> (дата звернення: 18.11.2024).
15. Завдання мистецтва — робити масаж атрофованих м'язів колективної свідомості // *Газета «День»*. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/kultura/zavdannya-mystetstva-robyty-masazh-atrofovanykh-myaziv-kolektyvnoyi-svidomosti> (дата звернення: 18.11.2024).
16. Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts. URL: <https://ksada.org/viz-history.html> (дата звернення: 18.11.2024).
17. Про кафедру — Львівська національна академія мистецтв. URL: <https://lnam.edu.ua/uk/faculty/art/aktualni-mistecki-praktiki/prokafedru.html> (дата звернення: 18.11.2024).
18. Про затвердження Положення про Експертну раду Міністерства культури України з питань сучасного мистецтва. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1664-16#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
19. Зустріч із Сарою Тайнон у НАОМА // *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/afisha/2016/09/23/218164/> (дата звернення: 18.11.2024).
20. Олександр Ройтбурд, Матвій Вайсберг та студенти НАОМА // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZDAxYMEUtGE> (дата звернення: 18.11.2024).
21. У Києві вперше проходить міжнародна конференція, присвячена Малевичу // *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2096798-u-kievi-vperse-prohodit-miznarodna-konferencija-prisvacena-malevicu.html> (дата звернення: 18.11.2024).
22. Художній осередок «Сошенко 33»: історія успіху та нова загроза знищення // *Your Art*. URL: <https://supportyourart.com/conversations/soshenko-33/> (дата звернення: 18.11.2024).
23. Про майстерню формального мистецтва // *МіТЕЦ*. Портал про українське сучасне мистецтво. URL: <https://mitedc.ua/promajsternyu-formalnogo-mistetstva/> (дата звернення: 18.11.2024).
24. Блудов А. В. Формування сучасної методики викладання живопису в творчих ВНЗ (на прикладі Баухауза) // *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2019. Вип. 53. С. 4–12.
25. Тези до програм Майстерні формального мистецтва. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid022ewgVklxPTXG8Gq9sxo732BhCjvqooX5sXBSS5rLY4ng8NDY9U8mPZvWvbrfSxXI&id=100001427736831 (дата звернення: 18.11.2024).
26. Elkins J. *Why Art Cannot Be Taught: A Handbook for Art Students*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 2001. P. 224.
27. МФМ post-graduation. URL: <https://whiteworld.net/gallery-exhibitions/mfm-post-graduation.html> (дата звернення: 18.11.2024).
28. Відкритий простір. Хроніки переходу — Національний музей «Київська картинна галерея». URL: <https://knag.museum/index.php/uk/exhibitions-ua/past-2/81-vidkritij-prostir-hroniki-perehodu> (дата звернення: 18.11.2024).
29. Tslugorka O. Art academic education amidst martial law // *Ukrainska akademiia mystetstv*. 2022. No. 32. С. 161–167.
30. ОП_MBM. URL: https://docs.google.com/document/d/1Q7WID9dv_Rvc2fc_KlqxGxd8V0H5IRSv/edit (дата звернення: 18.11.24).

References

- Akademiia Mystetstv (1917, November 24). [Academy of Arts]. *Nova Rada*, (193), 3–4 [in Ukrainian].
- Kashuba-Volvach, O. (2014). *Ukrainska akademiia mystetstv*. Kyiv: Feniks. Knyha 1. Istoriiia zasnuvannia (berezen–hruden 1917). Khronolohiia podii. Dokumenty. [Ukrainian Academy of Arts: Book 1. History of Establishment (March–December 1917). Chronology of Events. Documents. Documents]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Kovalchuk, O. (2004). Z istorii formuvannia ukraïnskoï shkoly zhyvopysu 1917–1941 rokiv [From the history of the formation of the Ukrainian school of painting in 1917–1941]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 4, 50–57 [in Ukrainian].
- Vrona, I. (1928). Kyivskiy Khudozhnii Instytut. Mystetsko-tekhnichnyi VYSH [Kyiv Art Institute. Art and Technical Higher Education: Collection of the Kyiv Art Institute]. *Zbirnyk Kyivskoho khudozhnoho instytutu*, 1, 7–18 [in Ukrainian].
- Kryvolapov, M. (2016–2017). *Ukrainska akademiia mystetstv*, Kyivskiy instytut plastychnykh mystetstv, KDKhI, NAOMA. Storinky istorii stanovlennia ta rozvytku natsionalnoi khudozhnoi shkoly v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia [Ukrainian Academy of Arts, Kyiv Institute of Plastic Arts, KDHI, NAOMA. Pages of history of the formation and development of the national art school in Ukraine in the first half of the 20th century]. *Aktualni problemy mystetskovoi praktyky i mystetstvoznavchoi nauky*, 8–9,

- 33–49 [in Ukrainian].
- Bohomazov, O. (1996). *Zhyvopys ta elementy* [Painting and Elements. Intro: D. Horbachov, T. Popova]. Kyiv: Vidrozhennia [in Ukrainian].
- Sydorenko, A. (2021). Istorychne znachennia ARMU za chasiv NEPu ta ukrainskoi ukrainskizatsii [The historical significance of ARMU during the NEP and Ukrainization period]. *Suchasne mystetstvo*, 17, 51–68 [in Ukrainian].
- Horbachov, D. (1992). Ne dlia hroshei narodzhenyi, abo Lohika krasny [Born not for money, or the logic of beauty]. *Khronika 2000*, 130–139 [in Ukrainian].
- Rohotchenko, O. (2007). *Sotsialistychnyi realizm i totalitaryzm* [Socialist Realism and Totalitarianism]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Bulavina, N. (2021). Osvitnii prostir vizualnoho mystetstva Ukrainy [Educational space of visual arts in Ukraine]. *Suchasne mystetstvo*, 17, 105–118 [in Ukrainian].
- Solovei, O. (2009). Fenomen tvorcho-pedahohichnoi diialnosti [The phenomenon of creative and pedagogical activity]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 10, 338–345 [in Ukrainian].
- Maistrenko-Vakulenko, Yu. (2016). Problemy i stratehii rozvytku suchasnoi khudozhnoi osvity v NAOMA u yevropeiskomu konteksti [Problems and strategies of the development of modern art education in NAOMA in the European context]. *Ukrainska akademiia mystetstva*, 25, 5–12 [in Ukrainian].
- Sydorenko, A. (2013). Tvorchy ta pedahohichni metody khudozhnykiv-vykladachiv KHI 1920-kh—pochatku 1930-kh rokiv P. Holubiatnykova, M. Boichuka ta F. Krychevskoho (Na prykladi tvoriv z mystetskoj zbirky NAOMA) [Creative and pedagogical methods of Kyiv Art Institute artists-teachers of the 1920s and early 1930s (P. Holubiatnikov, M. Boichuk, and F. Krychevsky) (On the example of works from the NAOMA art collection)]. *Ukrainska akademiia mystetstva*, 21, 12–25 [in Ukrainian].
- Chem dyshyt sroemennoe iskusstvo?* [What is contemporary art filled with?] (2013, December 2). *Ukrainska pravda*. Zhyttia. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2013/12/02/143792/> [in Ukrainian].
- Zavdannia mystetstva—robyty masazh atrofanykh miaziv kolektyvnoi svidomosti* (2013, October 17). [The aim of art is to massage the atrophied muscles of collective consciousness]. Den. Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/article/kultura/zavdannia-mystetstva-robyty-masazh-atrofanykh-miaziv-kolektyvnoi-svidomosti> [in Ukrainian].
- Kafedra Vizualnykh Praktyk* [Department of Visual Practices] (n. d.). Kharkiv State Academy Of Design And Fine Arts. Retrieved from <https://ksada.org/viz-history.html> [in Ukrainian].
- Pro kafedru* (n. d.). [About the department] Lviv National Academy of Arts. Retrieved from <https://lnam.edu.ua/uk/faculty/art/aktualni-mistecki-praktiki/pro-kafedru.html> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ekspertnu radu Ministerstva kultury Ukrainy z pytan suchasnoho mystetstva* (2016, December 2). [On the approval of the Regulation on the Expert Council of the Ministry of Culture of Ukraine on contemporary art issues]. Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1664-16#Text> [in Ukrainian].
- Zustrich iz Saroyu Tainon u NAOMA* (2016, September 23). [Meeting with Sarah Tynon at the NAOMA]. *Ukrainska pravda*. Zhyttia. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/afisha/2016/09/23/218164/> [in Ukrainian].
- Oleksandr Roitburd, Matvii Vaisberh ta studenty NAOMA* (2021, August 19). [Oleksandr Roitburd, Matviy Vaisberg and NAOMA students]. YouTube. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=ZDAxYMEUtgE> [in Ukrainian].
- U Kyievi vpershe prokhodyt mizhnarodna konferentsiia, prysviachena Malevychu* (n. d.). [The first international conference dedicated to Malevich takes place in Kyiv]. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2096798-u-kyievi-vperse-prohodit-mizhnarodna-konferencia-prisvacena-malevicu.html> [in Ukrainian].
- Khudozhnii oseredok "Soshenko 33": istoriia uspikhu ta nova zahroza znyshchennia* (2020, June 1). [Art hub "Soshenko 33": A success story and a new threat of destruction]. *Your Art*. Retrieved from <https://supportyourart.com/conversations/soshenko-33/> [in Ukrainian].
- Pro maisterniu formalnoho mystetstva* (2019, March 6). [On the workshop of formal art]. MiTETs—Portal pro ukrainske suchasne mystetstvo. Retrieved from <https://mitec.ua/pro-maisterniu-formalnogo-mistetstva/> [in Ukrainian].
- Bludov, A. (2019). Formuvannia suchasnoi metody vykladannia

- zhyvopysu v tvorchykh VNZ (na pryklady Baukhauza) [Formation of a modern method of teaching painting in creative universities (on the example of the Bauhaus)]. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, 53, 4–12 [in Ukrainian].
- Tezy do proham Maisterni formalnoho mystetstva (2019, May 7). [Summaries on the Formal Art Workshop programs]. Retrieved from https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid022ewgVklxPTXG8Gq9sxo732BhCjvqooX5sXBS55rqLY4ng8NDY9U8mPZvWvbrfSxXl&id=100001427736831 [in Ukrainian].
- Elkins, J. (2001). *Why Art Cannot Be Taught: A Handbook for Art Students*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- MFM post-graduation*. (n. d.). White World. [White World art gallery] Retrieved from <https://whiteworld.net/gallery-exhibitions/mfm-post-graduation.html> [in Ukrainian].
- Vidkrytyi prostir. Khroniky perekhodu* (n. d.). [Open space. Chronicles of transition]. National Museum “Kyiv Art Gallery”. Retrieved from <https://knag.museum/index.php/uk/exhibitions-ua/past-2/81-vidkrytyj-prostir-hroniky-perekhodu> [in Ukrainian].
- Tsugorka, O. (2022). Art academic education amidst martial law. *Ukrainska akademiia mystetstv*, 32, 161–167 [in Ukrainian].
- OP_MVM (n. d.). [Educational and professional program of the Multimedia and Visual Arts]. Retrieved from https://docs.google.com/document/d/1Q7WID9dv_Rvc2fc_KlqxGxd-8V0HSIRSV/edit [in Ukrainian].

Bludov A., Tsoi A., Sydorenko A.

Modernization of Art Education: Program Principles of the Formal Art Workshop and the Multimedia and Visual Art Course at the National Academy of Fine Arts and Architecture

Abstract. The paper highlights the history of the creation of the Formal Art Workshop (FAW) and the educational-professional program Multimedia and Visual Art (MVA) at the National Academy of Fine Arts and Architecture (NAOMA) initiated by the authors of the article, Andriy Bludov and Andriy Tsoi. In order to comprehensively outline the subject, the changes in art education throughout the history of NAOMA, as the successor of the Ukrainian Academy of Arts founded in 1917, were analyzed. The consequences of Soviet cultural and educational policy in Ukraine and the relevance of modernizing art education in accordance with the European integration strategy are outlined. The break from socialist realist methods in the educational programs of higher education institutions during the first 25 years after Ukraine gained independence and the need for more systematic changes are discussed. The phased expansion of NAOMA's capacity to train artists able to work in contemporary art is shown, starting from 2019 when the FAW was created within the Department of Painting and Composition. The reasons for opening the MVA at the Department of Scenography and Multimedia are identified. A comparative analysis of FAW and MVA is conducted, with an emphasis on their program principles, teaching methods, and the nature of the tasks assigned to students. The exhibition activities of FAW and MVA and the individual achievements of their students at both local and international levels were described. The significance of the establishment and activities of FAW and MVA was analyzed in the context of the history of the modernization of Ukrainian art education in the twentieth and twenty-first centuries.

Keywords: modernization of art education, NAOMA, Multimedia and Visual Art, Formal Art Workshop, institutionalization, new media art, contemporary art.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2024